

ГЕОГРАФІЯ АГРОПРОМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Узагальнено досвід суспільно-географічних досліджень в Україні у царині вивчення агропромислової діяльності загалом та її сільськогосподарської складової зокрема упродовж другої половини минулого – початку теперішнього століття. Проаналізовано основні наукові праці провідних українських вчених в галузі географії агропромислових комплексів. Визначено загальні тенденції розвитку галузі на рубежі тисячоліть, а також окреслено перспективи подальшого поступу агрогеографічних досліджень.

The experience socio-geographic investigation of agricultural industry in Ukraine at the second part of XX century as well as at the beginning of the XXI century is disclosed. The basic scientific investigations of leading Ukrainian scientists in agricultural industrial complexes are analyzed. The current trends of agricultural sciences development at the Millennium ages as well as its further investigation trends are explored.

Вступ. Постановка проблеми. Важливою функціональною ланкою національного господарства України виступає її агропромисловий комплекс. Упродовж довготривалого періоду часу Україна посідала та й нині продовжує утримувати провідні позиції у світі з виробництва багатьох видів сільськогосподарської продукції. На сьогоднішній день наша країна не лише володіє усіма можливостями відродити втрачену славу могутньої агропромислової держави світу, але й спроможна забезпечити вихід

вітчизняного агропромислового комплексу на якісно новий щабель розвитку. Для успішної реалізації важливих державно-стратегічних цілей та пріоритетних напрямків розвитку агропромислової сфери вітчизняної економіки в Україні наявні усі об'єктивні передумови. Втілення намічених завдань у життя здатне забезпечити унікальне поєднання природно-екологічних, соціально-історичних, організаційно-економічних та культурно-ментальних чинників. З-поміж них слід виокремити такі, як вигідне економіко-географічне положення по відношенню до ринків збуту продукції АПК, сприятливі агрокліматичні ресурси (помірний клімат і високоякісні чорноземні ґрунти), багатовіковий досвід і виробничі навички в галузі народної агротехніки, споконвічні традиції господарювання на землі, любов і пошану українського етносу до хліборобської праці, сакральне значення землі у народному світогляді українців, передову аграрну науку, наявність вищих навчальних закладів з підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства і пов'язаних з ним галузей виробництва та соціальної сфери, добре розвинену транспортну мережу. У світлі зазначених обставин географічне вивчення специфічних умов і просторових особливостей формування, функціонування та розвитку агропромислової діяльності як галузі національної економіки не лише становить вагомий теоретико-пізнавальний інтерес, але й відзначається непересічним науково-практичним значенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню суспільно-географічних проблем агропромислового комплексу Української держави як складної територіальної цілісності, поглибленому вивченню його окремих функціональних ланок та зв'язків між ними, структурних зрушень та ринкових перетворень у агровиробничій сфері присвячена чимала кількість спеціальної наукової літератури. За останні десятиріччя вийшли в світ важливі роботи Г.В. Балабанова, В.О. Гуцала, І.М. Дудника, Н.І. Мезенцевої, В.П. Нагірної, Я.Б. Олійника, М.Д. Пістуна, П.О. Сухого та інших авторів. З огляду на неабияку актуальність і соціальний запит на висвітлення питань розвитку агропромислової сфери людської діяльності з позицій суспільної географії слід очікувати подальшого поглиблення та значної інтенсифікації досліджень у даному напрямку.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. При написанні даної роботи ми виходили з потреби синтезу напрацювань українських вчених другої половини минулого – початку теперішнього століття в галузі географії агропромислових комплексів у світлі подальшої актуалізації даного напрямку української суспільної географії. Метою нашого дослідження вважаємо висвітлення загальних особливостей розвитку агрогеографічних знань як невід'ємного компоненту української суспільно-географічної науки та важливої складової університетської освіти. Вважаємо також за необхідне ознайомлення читачького загалу з роботами провідних українських вчених економіко-

географів у галузі географії АПК, наукові розробки яких справили найбільший вплив на поступ суспільно-географічних досліджень АПК.

Виклад основного матеріалу. Географічне вивчення сільського господарства, а також проблем формування і функціонування агропромислових комплексів належить до категорії добре розвинутих ділянок української суспільно-географічної науки, будучи одним із пріоритетних напрямків її економіко-географічної складової. Дана галузь знань має в Україні багаті традиції розвитку, високоосвічених фахівців, солідний науковий доробок, відзначається глибиною розробленості провідних аспектів, перш за все теоретико-методологічних положень та методичних засад дослідження, високим рівнем узагальнення і систематизації напрацьованого матеріалу. Неабияке значення для подальшого розвитку цієї вкрай важливої ланки нашої науки мали експедиційні дослідження сільського господарства степової зони України, виконані у 1949 – 1952 роках під керівництвом академіка П.П. Першина. Окрім суттєвого теоретико-пізнавального характеру, результати проведених досліджень знайшли також практичне використання у вигляді наукових рекомендацій з удосконалення виробничої спеціалізації і територіальної організації степового землеробства, розробки системи заходів, спрямованих на боротьбу з посухами тощо.

Науковою базою широкомасштабного розгортання агрогеографічних студій стали розробки Г.О. Кривченка, І.Ф. Мукомеля, М.Д. Пістуна, К.Є. Сироцинського, Д.Т. Гука, І.М. Рибачка, О.Т. Ващенко, І.І. Сваричевського, Р.А. Івануха та інших вчених. Вони сформулювали предмет вивчення даної галузі знань, глибоко проаналізували проблеми територіальної організації аграрної сфери в цілому та ряду окремих її галузей, запропонували науково-методичні підходи до виявлення й конструювання виробничих типів сільськогосподарських підприємств, обґрунтували методологічні основи сільськогосподарського районування і застосування широкого спектру сучасних методів дослідження.

Питання районування і територіальної організації сільського господарства України широко висвітлені в працях *І.Ф. Мукомеля* «Сільськогосподарські зони Української РСР» (1954, 1961 рр.). Глибокий аналіз географічних проблем сільськогосподарського виробництва північно-центральної області України здійснено в роботах *М.Д. Пістуна*. Зокрема, у монографії «Аграрно-територіальні і аграрно-промислові комплекси Житомирської області» (1972 р.) вчений детально висвітлив роль і значення природних і економічних умов як чинників агропромислового комплексоутворення, змістовно охарактеризував особливості галузевої і територіальної структури агропромислових територіальних формувань Житомирщини, розкрив характер виробничих зв'язків між ними [1]. Ним же було розроблено концепцію аграрно-територіальних комплексів та застосовано структурний аналіз у процесі їх вивчення. Водночас велика увага приділялася

поглибленому вивченню особливостей аграрної ланки господарства Західного регіону України.

Значне поглиблення виробничо-територіальних зв'язків між виробництвом сільськогосподарської сировини та її промисловою переробкою, інтенсивний розвиток вертикальної і горизонтальної агропромислової інтеграції та формування на цій основі агропромислових комплексів (АПК) спричинили подальшу активізацію наукових досліджень у даній сфері діяльності людини. Для періоду 60 – 70-х років характерним було трактування АПК як форми територіальної організації виробництва і промислової переробки сільськогосподарської сировини, виробничо-територіального утворення, якому притаманна закономірність комплексності [5]. Географічні проблеми АПК були предметом обговорення на численних наукових конференціях та семінарах.

Особливе місце у цьому процесі посідає період з 1975 по 1985 рр., на який припадає найбільша кількість дисертаційних суспільно-географічних досліджень з аграрної проблематики. Саме сформульовані в межах зазначеного часового відрізка теоретичні постулати та науково-методичні положення послужили могутнім поштовхом для всебічного вивчення різноманітних територіальних агропромислових комплексів, ставши засадничою базою становлення наукової школи академічної суспільної географії, в центрі уваги якої перебували проблеми теорії формування і територіальної організації агропромислових комплексів. Лідером цієї школи був видатний український економіко-географ академік *М.М. Паламарчук*. Чимала увага на даному етапі була приділена системному дослідженню регіональних і зональних АПК, вивченню агропромислових комплексів приміського типу та АПК рекреаційних районів.

До основних досягнень наукової школи академіка М.М. Паламарчука слід віднести: визначення змістовної суті АПК, обґрунтування системи чинників формування та виявлення закономірностей розвитку агропромислових територіальних комплексів, розкриття та поглиблений аналіз їхньої структури, висвітлення особливостей територіальної організації та механізмів функціонування, розробку типології агропромислових формувань та методики дослідження АПК різних рангів, широке застосування системно-структурного підходу тощо.

Дедалі більшого значення в цей час набуває проблема спеціалізованих агропромислових комплексів та їхньої внутрішньої будови. Зокрема, змістовний аналіз плодоовочеконсервного спеціалізованого АПК України, умов і чинників його розвитку, характеру структури, особливостей територіальної організації тощо виконала *Р.О. Язвиніна* в роботі «Спеціалізований аграрно-промисловий комплекс і його територіальна організація» (1979 р.) [11]. Дослідниця обґрунтувала теоретичні та науково-методичні засади дослідження спеціалізованого територіального АПК на прикладі плодоовочеконсервного комплексу, детально розглянула сировинну (сільськогосподарську) та

переребну (промислому) його ланки, а також галузі та виробництва, пов'язані з обслуговуванням даного комплексу, задоволенням його виробничих потреб. Значну увагу в монографії приділено висвітленню елементів територіальної структури плодоовочеконсервного комплексу України. Авторка також визначила актуальні для того часу проблеми розвитку комплексу та вказала на основні напрямки подальшого вдосконалення його територіальної організації.

Важливим практичним значенням та чималим науково-пізнавальним інтересом відзначається посібник для вчителя «Агропромисловий комплекс Української РСР» (1980), написаний за участю та редакцією академіка *М.М. Паламарчука*. В роботі викладена розгорнута економіко-географічна характеристика агропромислового комплексу України: розкрито суть агропромислової інтеграції загалом та конкретних її видів зокрема, визначено роль даного процесу у формуванні регіональних АПК, запропоновано авторський погляд на проблему типології регіональних агропромислових комплексів. Розглядаються умови та фактори формування АПК республіки, висвітлюються особливості галузево-компонентної і функціональної його структури. Неабияке значення надається проблемі територіальної організації окремих рослинницько- і тваринницько-промислових комплексів. Окрема увага авторського колективу присвячена ґрунтовному аналізу територіальної структури агропромислового комплексу тогочасної Української РСР [3].

Заслугове на увагу також виданий у 1985 р. викладачами Київського університету посібник для вчителів за редакцією *С.І. Іщука* «Агропромисловий комплекс сьогодні» [4]. Основний акцент в роботі зроблено на проблемах функціонування та територіальної організації продовольчої складової загальнодержавного АПК тодішнього СРСР. Велику увагу автори приділили поглибленому аналізу науково-технічного прогресу як важливого чиннику розвитку агропромислової ланки народного господарства, розкриттю ролі та значення НТП в процесі подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, переведення його на рейки індустріального розвитку. Особливої гостроти та неабиякої актуальності в контексті сьогодення набувають розглянуті в даній праці проблеми поліпшення соціально-побутових умов життя в сільській місцевості, вдосконалення культурно-побутового та медичного обслуговування жителів села, підготовки спеціалістів для потреб сільського господарства та обслуговуючих його галузей діяльності людини.

Результатом багаторічних економіко-географічних досліджень проблем формування, функціонування і територіальної організації АПК стала монографія колективу авторів під керівництвом *М.М. Паламарчука* «Територіальна організація агропромислових комплексів» (1985). В цій роботі узагальнено багатий досвід українських вчених у галузі вивчення широкого кола питань агрогеографічного напрямку нашої науки: сформульовано та проаналізовано закономірності агропромислового комплексоутворення; виявлено й охарактеризовано чинники формування територіальних АПК;

розроблено типологію агропромислових територіальних комплексів (АПТК); обґрунтовано теоретичні підвалини та методологічні засади функціональної й територіальної структури агропромислових комплексних утворень.

Важливе місце в теоретичній частині дослідження посідають закономірності формування агропромислових комплексів та розкриття їх змістовної суті. До таких закономірностей віднесено: 1) перетворення виробництва і переробки сільськогосподарської продукції та обслуговуючих їх галузей в цілісність у масштабі районів, областей і всієї країни; 2) формування спеціалізованих агропромислових територіальних систем – внутрірайонних і міжрайонних; 3) територіальна концентрація виробництва деяких видів сільськогосподарської продукції та її переробки в районах і зонах з найбільш сприятливими природними умовами; 4) зосередження виробництва певних видів сільськогосподарської продукції та її переробки в місцях територіальної концентрації населення.

Окрему увагу присвячено висвітленню особливостей територіальної організації, а також процесів функціонування багатоциклових та спеціалізованих рослинницько- і тваринницько-промислових комплексів. Чимале місце в роботі відведене поглибленій характеристиці обласних та приміських агропромислових комплексів. В цьому аспекті розкрито специфіку агропромислового комплексоутворення в межах обласних регіонів, визначено особливості структури АПК областей, простежено дію процесу урбанізації як фактора формування приміських АПК, порушено проблему існування, особливостей функціонування та можливостей розвитку спеціалізованих комплексів приміського типу тощо [9].

З другої половини 80-х років ХХ століття відбувається поступове розширення дослідницького спектру географії АПК за рахунок поглибленого вивчення регіональних агропромислових формувань, в першу чергу інтегральних комплексів, а також АПК приміського типу. Велике значення надається в цей час вивченню сільськогосподарської ланки агропромислової сфери, проблем формування сировинних зон переробних підприємств та характеру їх взаємодії.

Вищезгадані тенденції знайшли закономірне втілення в колективній праці «Територіальні системи в спеціалізованих агропромислових комплексах» (автори *Р.О. Язиніна, С.М. Малюк, В.П. Нагірна* та інші, 1990 р.), яка стала логічним підсумком наукових досліджень виробничо-територіальних систем агропромислових комплексів України, що проводилися у відділі теоретичних проблем економічної географії Відділення географії Академії наук УРСР впродовж 1982 – 1986 років.

Значне місце у монографії відведене висвітленню проблем розвитку агропромислової інтеграції в територіальному вимірі, дослідженню механізму агропромислового комплексоутворення та розкриттю особливостей формування виробничо-територіальних систем в конкретних агропромислових комплексах.

Особливу увагу авторського колективу звернено на виділення типів виробничо-територіальних систем спеціалізованих агропромислових комплексів і встановлення їхніх внутрітипових різновидів. При цьому під виробничо-територіальними системами в АПК автори розуміють «об'єктивно існуючі поєднання сільськогосподарських, промислових, транспортних, торгівельних, наукових та інших підприємств і організацій в межах певної території, органічно взаємодіючих в єдиному процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і реалізації заради досягнення спільної мети – задоволення суспільних потреб в продовольстві та інших товарах, що виробляються з сільськогосподарської сировини» [10].

В роботі розроблено критерії ефективності функціонування агропромислових територіальних систем, сформульовано методичні положення економіко-географічного дослідження виробничо-територіальних агропромислових систем. Автори всебічно проаналізували процес виробничо-територіального системоутворення не лише в рослинницьких і тваринницьких спеціалізованих агропромислових комплексах, але й у приміських та регіональних АПК.

У 1995 р. побачила світ робота *В.П. Нагірної* «Тваринницько-промисловий комплекс України (територіальна організація і природокористування)», присвячена всебічному вивченню тваринництва як однієї з провідних галузей агропромислової діяльності [6]. В ній проаналізовано функціональні зв'язки між природним середовищем, польовим кормовиробництвом, товарним виробництвом продукції тваринництва та її промисловою переробкою. Сформульовано теоретичні та методичні положення розвитку тваринницько-промислових комплексів в контексті їх територіальної організації й у нерозривному зв'язку з процесом природокористування. Виявлено вплив конкретних природних та економічних чинників на процес формування тваринницько-промислового комплексу держави, розкрито особливості та характер розвитку кормової бази як необхідної умови існування тваринницької галузі. Розглянуто основні виробничі типи м'ясо-, молочно- та птахопромислового спеціалізованих комплексів та окреслено напрями подальшого вдосконалення їх територіальної організації. Особливу увагу зацентровано на тісному взаємозв'язку тваринницько-промислового комплексу з природокористуванням. Окрему увагу приділено висвітленню особливостей функціонування тваринницько-промислових комплексів в різних природно-господарських регіонах України.

Важливу роль в ознайомленні студентської молоді з територіальними особливостями і закономірностями формування, функціонування та розвитку як окремих спеціалізованих АПК, так і агропромислового комплексу України загалом, факторами територіальної організації АПК, історичними особливостями розвитку агропромислової інтеграції, а також проблемами зовнішньоекономічної та управлінської діяльності АПК незалежної України

відіграв навчальний посібник *М.Д. Пістуна, В.О. Гуцала і Н.І. Провотар* «Географія агропромислових комплексів» (1997) [8].

Непересічним значенням відзначається також посібник *М.М. Паламарчука і О.М. Паламарчука* «Економічна і соціальна географія України з основами теорії» (1998), в структурі якого наявний великий розділ «Агропромисловий комплекс». В даному навчальному виданні розкрито сутність агропромислового комплексу з позицій сьогодення. АПК як виробничо-територіальна система розглядається у контексті існування незалежної України, реформування господарської системи нашої держави, переходу національної економіки на рейки ринкових відносин, процесів становлення різноманітності форм власності та розвитку приватної ініціативи. У цьому руслі авторами розроблено теоретичні основи агропромислового комплексоутворення: розкрито суть агропромислового комплексу, розглянуто систему закономірностей і чинників формування територіальних АПК, визначено методичні засади дослідження регіональних і спеціалізованих агропромислових територіальних комплексів. Детально охарактеризовано спеціалізовані АПК рослинницької і тваринницької орієнтації та сформульовано напрями їх економіко-географічного дослідження. Неабияке значення мають викладені в роботі теоретичні положення про структурні особливості територіальних АПК та визначені специфічні риси кожної окремої структури. Значну увагу приділено процесу реформування регіональних агротериторіальних комплексів, формування ринкових структур, державну політику у сфері розвитку АПК в умовах ринку тощо [7].

Вивченню зернопродуктового спеціалізованого комплексу з позицій суспільної географії присвячена монографія *Г.В. Балабанова* «Зернопродуктовий комплекс України: структура і територіальна організація» (1999 р.). У даній роботі висвітлено сутність комплексу, визначено умови його розвитку, детально розглянуто галузевий склад і територіальну структуру зернового господарства України. Автор виявив нові тенденції у сфері реалізації зернових культур. Чільне місце в структурі дослідження відведене переробній ланці зернопродуктового комплексу, характеристиці її складових компонентів. На особливу увагу заслуговує аналіз територіальної організації комплексу в межах держави загалом, що знайшов своє втілення у виділенні вченим трьох зернопродуктових зон України: Південно-Східної, Центральної та Північно-Західної [2]. Завершальна частина дослідження присвячена розгляду географічної структури зовнішньої торгівлі зерном та продуктами його промислової переробки, оцінці експорту та імпорту провідних зернових культур і основних виробів з них.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулося розширення кола питань, що становлять предметне поле географії агропромислових комплексів. Здійсненню цього процесу сприяли такі важливі чинники, як перехід української економіки від централізованої директивно-планової системи

управління народним господарством до ринкової моделі соціально-економічного розвитку, формування нових відносин власності на селі, демонтаж колгоспно-радгоспної системи господарювання, розвиток підприємницької діяльності в агропромисловому секторі. На сучасному етапі розвитку господарського комплексу України виникли і отримали значне поширення нові організаційні форми виробничої діяльності в АПК: агроконсорціуми, агрохолдинги, фермерство, малі підприємства тощо. Утвердження ринкових засад господарювання та реформування старих виробничо-розподільчих відносин зумовили необхідність певного перегляду і деякого уточнення окремих положень наукових напрацювань радянської доби, вироблення нових теоретико-методологічних підходів з позиції сучасного бачення перспектив подальшого розвитку АПК.

У зв'язку з новими соціально-економічними і політико-правовими реаліями сформувалася низка нових напрямів досліджень географії АПК. Останні представлені вивченням проблем забезпечення агропродовольчої безпеки держави, специфіки діяльності та територіальних аспектів розвитку селянських (фермерських) господарств, механізмів функціонування малого підприємництва в агропромисловому комплексі, розробкою суспільно-географічних засад інноваційно-інвестиційної діяльності у агропромисловій сфері, дослідженням ринкової інфраструктури комплексу (агробіржі, агроторгові доми, аукціони, іпотека, виставкова діяльність), агроекспортного потенціалу України, зовнішньоекономічних зв'язків в АПК. Дедалі більша увага приділяється регіональним проблемам розвитку агросфери, особливостям ринкових перетворень у АПК, функціонуванню регіональних комплексів. Неабиякої актуальності набувають у наші дні дослідження нових викликів і загроз, що постають перед національним АПК у контексті загальносвітових процесів глобалізації та інтеграції, зокрема визначення і обґрунтування конкурентних переваг та потенційних ризиків АПК України як члена Світової організації торгівлі.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Географія агропромислових комплексів належить до числа традиційних галузевих аналітичних напрямків української суспільно-географічної науки, що пройшла тривалий шлях історичного розвитку та має у своєму доробку вагомий здобутки й досягнення. Найбільш сприятливим для розвитку даної галузі знань виявився період із середини 70-х до середини 80-х років минулого сторіччя. Саме в рамках даного часового етапу були сформульовані засадничі положення географії АПК, які справили вирішальний вплив на подальший поступ агрогеографічних досліджень, ставши базовою основою становлення академічної наукової школи на чолі з видатним українським вченим економіко-географом М.М. Паламарчуком. Саме науковій школі академіка М.М. Паламарчука належать фундаментальні розробки в галузі теорії формування і територіальної організації агропромислових комплексів, наукового

обґрунтування закономірностей агропромислового комплексоутворення, що знайшли своє закономірне втілення у колективній монографії. З середини 80-х років коло досліджуваної проблематики значно розширилося за рахунок посилення уваги дослідників до регіональних та приміських АПК. Упродовж 90-х і початку 2000-х років виникла і розвинулася низка новітніх напрямків розвитку галузі, пов'язаних з новими умовами й сучасними реаліями існування та розвитку вітчизняного АПК, перш за все трансформаційними процесами у агропромисловій сфері.

Враховуючи вищенаведені міркування, виходячи з історичних традицій розвитку господарства України, ролі та значення агропромислової складової у структурі економіки нашої держави, подальшої актуалізації вивчення цієї важливої галузі діяльності людини у контексті загальносвітових тенденцій глобалізації, модернізації та регіоналізації можна спрогнозувати подальше посилення уваги українських вчених до агропромислової тематики. В реаліях нашого сьогодення наукові потуги географів-аграрників, на нашу думку, мають бути спрямовані на вироблення практичних рекомендацій у напрямку визначення можливих шляхів реформування агропромислової сфери, суспільно-географічне обґрунтування перспектив розвитку та виявлення низки нових можливостей, але водночас і нових небезпек, що постають перед національним АПК як складною територіально-організаційно-економічною системою в умовах потужного конкурентного середовища. При цьому аграрна політика незалежної Української держави обов'язково має спиратися на передові здобутки вітчизняної та зарубіжної аграрної науки, досягнення науково-технічного прогресу та новітні технології виробництва. Водночас слід наголосити, що успішний розвиток агропромислової сфери неможливо уявити без урахування національної специфіки, багатих українських агровиробничих традицій та високої сільськогосподарської культури українського народу.

Список використаних джерел:

1. *Аграрно-територіальні і аграрно-промислові комплекси Житомирської області* / [Пістун М.Д., Мохначук С.С., Ішук С.І. та ін.]; за ред. М.Д. Пістун. – К.: Вища шк., 1972. – 141 с. Балабанов Г.В. Территориальная сегментация продовольственного рынка Украины. Зернопродуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация / Г.В. Балабанов. – К.: УАПП / ПАП, 1999. – 105 с. 3. *Агропромисловий комплекс Української РСР: [посібник для вчителя]* / [М.М. Паламарчук, В.П. Нагірна, В.М. Паламарчук, І.М. Пушкар]; за ред. М.М. Паламарчука. – К.: Рад. шк., 1980. – 175 с. 4. *Ішук С.І. Агропромисловий комплекс сьогодні: [посібник для вчителів]* / Ішук С.І., Пістун М.Д., Стеченко Д.М.; за ред. С.І. Ішука. – К.: Рад. шк., 1985. – 136 с. 5. *Нагірна В. АПК України – важливий об'єкт досліджень академічної географічної науки (суть, ретроспектива, стратегічні напрями)* / Валентина Нагірна // *Історія української географії*. – 2002. – Випуск 5. – с. 72 – 77. 6. *Нагірна В.П. Тваринницько-промисловий комплекс України (територіальна організація і природокористування)* / В.П. Нагірна. – К.: Наук. думка, 1995. – 150 с. 7. *Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів* / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1998. – 416 с. 8. *Пістун М.Д. Географія агропромислових комплексів: [навч. посібник]* / Пістун М.Д., Гуцал В.О., Провотар Н.І. – К.: Либідь, 1997. – 200 с. 9. *Территориальная организация агропромышленных комплексов* / [М.М. Паламарчук, А.М. Паламарчук, Р.А. Язынина и др.]. – К.: Наук. думка, 1985. – 304 с. 10. *Территориальные системы в специализированных агропромышленных комплексах* / [Р.А. Язынина, С.Н. Малюк, Г.В. Балабанов и др.]. – К.: Наук. думка, 1990. – 160 с. 11. *Язынина Р.А. Специализированный аграрно-промышленный комплекс и его территориальная организация* / Р.А. Язынина. – К.: Наук. думка, 1979. – 224 с.